

І.М. Грідіна

Донецький національний університет, Україна

МЕТАМОРФОЗИ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Електрика замінить селянину Бога. Хай селянин
молиться електриці; він буде більше відчувати
силу центральної влади – замість неба.

В. Ленін

Стаття присвячена з'ясуванню причин зміни радянської антирелігійної політики та пропаганди в Україні протягом Другої світової війни. Особлива увага приділяється важелям впливу, які вирисовувались для маніпулювання свідомістю та почуттями віруючих. Підсумовується успіх зміни прийомів пропагандистської діяльності в перетворенні релігійних конфесій з образу ворога на потужний ресурс у досягненні перемоги над Німеччиною.

За роки радянської влади населення України – найбільшої республіки в СРСР з найдавнішими релігійними (християнськими) традиціями – пережило багато духовних потрясінь, найсуттєвішими з яких були експерименти влади з релігією та атеїзмом. Втручання держави в суто особисті справи людини, такі, наприклад, як релігійна або атеїстична свідомість, завжди має непередбачувані наслідки, адже за своєю сутністю релігія догматична, а релігійна свідомість найменше піддається зовнішнім впливам, лише пристосовується до всіякого роду змін. Сьогодні українське суспільство є багатоконфесійним, кожному його члену гарантується свобода совісті, а Україна є світською державою. Але релігія та інститут церкви у її соціально-політичному та духовному житті зайняли вагоме місце, ставши невід'ємною складовою взаємодії суспільства і влади, яке не завжди має конструктивний характер. Так, політизація церковного питання, жвава міжконфесійна полеміка призвели, зокрема, до різних інтерпретацій подій історичного минулого, що вимагає від науковців неупередженого, методологічно виваженого дослідження самого процесу та наслідків маніпуляції радянською владою свідомістю людини.

Антирелігійна політика радянської влади стала активно досліджуватися у зарубіжній, пострадянській, у тому числі й вітчизняній історіографії у 90-і роки ХХ ст. [1-5]. Основна увага приділялась 20 – 30-м рокам – піку «богоборчеської» активності більшовиків. Період Другої світової, а особливо Великої Вітчизняної війни вважається етапом нормалізації державно-церковних стосунків і про антирелігійну політику фактично не йдеться мова аж до її активізації за правління М.С. Хрущова. Але, «примиренський» курс Й. Сталіна, який іноді трактувався в партійних колах як відхід від ідеалів марксизму-ленінізму, або, як сподівались представники духівництва – звернення до релігії в найскладніші часи війни, був прагматичним тактичним кроком у великій внутрішній і зовнішній політиці. Д.А. Волкогонов, досліджуючи феномен культу особи Й. Сталіна, зазначав: «Є така думка, що потепління відносин між державою та церквою в 1943 р. пов'язано з тим, що Сталін переглядів своє ставлення до бога. Початок Великої Вітчизняної війни він сприйняв як кару божу, тому що бог не вибачив йому кривавих діянь проти свого народу, не вибачив він і народу те, що той встав на атеїстичні позиції. Думаю, що такі міркування зі сфери ірраціонального... Сталін був людиною прагматичною... У світських та церковних колах

у цілому тверезо оцінювали кардинальні повороти радянської влади залежно від конкретної ситуації» [6, с. 11]. Так, протоієрей Д. Константинов, будучи під час війни офіцером Червоної Армії і згадуючи зустріч з західноукраїнським священником, пояснював йому причини нового курсу радянської влади стосовно церкви: «Більшовизм завжди буде антирелігійним, завжди буде непримиренним ворогом усілякої релігії... Тому говорити про те, що нова політика стосовно церкви серйозна, не доводиться. Це тільки політичний трюк, викликаний необхідністю... справа полягає в тому, що радянська влада просто хоче замінити невдалу ідейну та насильницьку боротьбу з релігією використанням її у своїх власних політичних цілях. Як це не парадоксально звучить, ви, священники, повинні стати “духовними” політичними агітаторами радянської диктатури. Ось та ціна, за яку вам дозволять якось дихати» [Цит. за 7, с. 178].

Можна по-різному ставитись до радянського періоду історії нашої країни, особливо історії Другої світової війни, але, попри все, слід визнати, що у мистецтві маніпулювання суспільною свідомістю, настроями навіть налаштованих проти неї людей, створенням ідеолого-політичних міфів пропагандистській машині більшовицької влади не було рівних. Зважаючи на обсяг однієї статті, ми не ставимо завдання фактографічного висвітлення змін в релігійній політиці держави напередодні та протягом Другої світової війни, тим більш ця проблема доволі добре вивчена. Нас цікавлять в першу чергу ті важелі впливу, які використовувала радянська пропаганда, не змінюючи антирелігійної сутності своєї політики, надаючи їй таку форму, щоб не тільки віруючих, але й священнослужителів і церкву примусити служити своїм цілям.

Відомо, що боротьба радянської влади проти церкви як інституту та духівництва як класового ворога, терор проти священників і руйнування церков в 20 – 30-х рр. навіть в очах байдужих робили зі священників святих мучеників, а пограбовані та перетворені на склади церковні храми стояли пам'ятниками безбожницькій владі. Перепис населення 1937 р. став свого роду барометром релігійних настроїв, які мали місце в радянському суспільстві. Внесені в опитувальні листи за особистою вказівкою Й. Сталіна питання про релігійні переконання дали неочікувану для влади інформацію: з 30 мільйонів неписемних громадян СРСР, старших за віком 16 років, 84% (або 25 млн) визнали себе віруючими, а з 68,5 млн писемних – 45% (або більше 30 млн) [8, с. 98], [9]. За свідченнями учасників у 30-і роки в Україні підпільне релігійне життя було дуже діяльним – підпільні священники і ченці, катакомбні церкви і богослужіння, таємні хрещення, причащення, шлюби, богословські курси, збереження богослужбового начиння, ікон, богослужбових книг, нелегальні зносини між громадами, єпархіями. Леонтій Форостовський, передаючи свої враження щодо релігійного життя передвоєнного Києва, писав: «...і хоч як “ударно” не працювала вся безбожницька машина, але наслідки її праці були завжди незадовільні. Більшовики бачили й знали, що людність маневрує – дома вірить, а на службі ні. Та причепитись не мали підстав, бо образи давно були знято й добре заховано, а церкви були закриті. Отже, віру в бога люди носили у своєму серці. Слухали одним вухом безбожницьку агітацію, а через друге вухо ця агітація виходила геть, не залишаючи в своїх слухачах найменшого сліду...» [цит. за 7, с. 67]. Численні архівні матеріали, в яких аналізуються підсумки антирелігійної роботи, дають підстави стверджувати про усвідомлення радянською владою хибності силових методів боротьби проти релігії: «...практика показала, що повне закриття церков на великій території, без врахування релігійності населення призведе до пожвавлення діяльності сектантства, до появи на релігійному ґрунті різного роду підпільних груп. ...в таких місцях набувають поширення релігійні обряди на домах колгоспників, з'являються “попи-пересувники”, з'являються пристосовані до обстановки обряди фанатичніше, містичніше за колишні (заочне відспівування покійника над

“землицею”, взятою з його могили, заочний обряд шлюбу над обручками та ін.» [10, арк. 7]. Не виправдали себе надії й на широкомасштабну атеїстичну кампанію із масовим залученням громадян до лав Спілки воєвничих безвірників (СВБ). У доповідній записці відділу культпросвітрова ЦК ВКП(б) секретарям ЦК ВКП(б) Л.М. Кагановичу, А.А. Андрєєву, Н.І. Єжову про стан антирелігійної роботи (лютий 1937 р.) зазначалось: «...видання спеціальної антирелігійної літератури різко скоротилось. З 13 антирелігійних журналів закрито 10, у тому числі шість журналів національними мовами. Закрита газета „Безбожник”, яка дозволяла швидко відкликатися на події і вести повсякденну антирелігійну пропаганду. Кіно і радіо антирелігійної пропаганди не ведуть. Спілка безвірників СРСР перестали протистояти церковникам і сектантам у якості серйозної сили. У 1932 р. спілка безвірників мала 50.000 осередків, близько 7 мільйонів членів, два млн з них у групах „юних воєвничих безвірників”. У теперішній час осередки і районні ради Спілки безвірників майже усюди розвалились. Членів спілки залишилось ледве 350 – 400 тис. Членські внески у 1933 р. дали 200 тис. крб., у наступні роки не більше 35.000 крб. щорічно. Крайові та обласні ради безбожників у пошуках коштів почали займатися сумнівними комерційними махінаціями. Так, серед інших керівників обласних рад було заарештовано як „троцькіста” заступника голови Всеукраїнської ради Ігнатюка» [11, с. 316, 320].

Незважаючи на антирелігійну діяльність позаштатних пропагандистів-безвірників, на різноманітні акції СВБ, всілякі зусилля партії та урядових структур, у 1941 р. лише у 34% всіх колгоспів УРСР були гуртки СВБ [12]. Але, на нашу думку, ці дані, що наводились у тижневику «Безбожник», скоріш за все перебільшені і значна частина цих гуртків існувала тільки на папері. Раз у раз на сторінках «Безбожника» друкувались нарікання, що антирелігійна робота зосереджується переважно у містах і слабо поставлена у селах. Так, наприклад, у Семенівському районі на Полтавщині налічувалося всього 16 гуртків СВБ, з них – один колгоспний на 45 колгоспів у районі. У Вільшанському районі, на Київщині, не було жодного колгоспного гуртка СВБ. Цілковиту бездіяльність (існування на папері) гуртків СВБ, їх розвал, занепад навіть районних рад СВБ було зафіксовано у Дніпропетровській, Ворошиловградській, Запорозькій та інших областях [13], [14].

Влучно характеризує стан антирелігійної роботи тижневик «Безбожник» за 15 березня 1941 р.: «Антирелігійна пропаганда й агітація здебільшого проводиться серед трудящих, які вже відійшли від релігії, і мало охоплює віруючих трудящих, які тією чи іншою мірою ще перебувають під впливом релігійного світогляду... Наприклад, по Харківській області за 1940 р. було прочитано 2091 лекцій та доповідей, які слухало 137 374 осіб; читань і бесід на антирелігійні теми проведено 10 719 з охопленням 257 751 слухачів». Тобто лектора слухало десь 65 – 66 осіб, а в бесідах брало участь 24 особи.

Ще гіршими були справи у самому Києві. Там за друге півріччя 1940 р. прочитали 2310 лекцій і доповідей, які прослухало 59 310 осіб (тобто одну лекцію-довідь слухало десь 25 – 26 чоловік), і 6366 читань і бесід з охопленням 54 254 осіб (тобто на одну бесіду-читання з'являлось приблизно 8 – 9 людей) [15]. Лекції, доповіді, читання й бесіди відвідували переважно одні й ті ж – активісти, які «вже відійшли від релігії».

Чому ж сталося так, що така важлива державна справа, як антирелігійна боротьба та її складова – атеїстична пропаганда – була фактично провалена? На нашу думку, поясненням може бути особисте ставлення Й. Сталіна до цього питання. Не можна не погодитись з Д.А. Волкогоновим, який вважав, що «вождь народів» не любив питання про свободу совісті, адже виключав саму можливість вибору (а свобода совісті і передбачає свободу вибору). Оскільки він виключав свободу вибору не тільки в релігійному, а й в політичних та інших галузях, його атеїзм був малопомітною клітинкою, елементом у загальній системі формування людей у потрібному йому напрямі. Для нього атеїзм був

політичним засобом, важелем. Загальновідомим є випадок, коли, складаючи бібліотеку для дачі, Сталін власноруч виписав усі необхідні видання й приписав: «Прошу, щоб не було ніякої атеїстичної макулатури!» [6, с. 11].

Прагматичне ставлення до релігії Й. Сталіна та відповідно його найближчого оточення яскраво проявилось під час Другої світової війни. Відомо, що починаючи з 1929 р. в СРСР робочий тиждень був «плаваючим» – п'ять днів трудящі працювали, а на шостий відпочивали, причому вихідним міг опинитися будь-який день традиційного тижня. Вважається, що єдиною метою цієї реформи була ліквідація християнської неділі як неодмінного свята для віруючих. Подібний стан зберігався майже до початку Великої Вітчизняної війни, коли наказ про 8-годинний робочий день, семиденний робочий тиждень і заборона самовільного залишення підприємств робочих і службовців припинили експерименти з календарем. Неділя знову стала вихідним днем. Але це не означало поступки віруючим. В атмосфері очікування війни в країні «закручували гайки» дисципліни [9].

На сторінках антирелігійної преси намагались максимально раціоналізувати пропаганду проти «церковників», звинувачуючи їх у злободенних проблемах. «Багато попів, розпускаючи темні плітки про продовольчі ускладнення, – писав журнал “Безбожник”, – запасають з метою спекуляцій величезну кількість різноманітних продуктів. Так, наприклад, в Києві при обшуку у попа Шпановського виявлено 7 пудів цукру, 136 метрів мануфактури, 41 000 крб. грошима; у церковного старости Лукіна – 9 пудів цукру, 28 пляшок вина, 190 000 крб. грошима...» [16, с. 9].

З приєднанням західних областей України розпочався перший етап метаморфоз антирелігійної пропаганди. Радянський уряд опинився перед фактом включення у державне життя країни населення з недоторканим релігійним укладом життя та свідомістю. Відверта антицерковна політика і пропаганда могла спровокувати тут потужний соціальний вибух. Тим більш, що православна віра була не лише потребою віруючих виконувати обряди, а виступала для українського населення як берегиня національної ідентичності за умов польсько-католицького оточення. Тому факт дискримінації польською владою православної церкви та віруючих був для радянського керівництва, що називається, слушною нагодою. Тому антирелігійна пропаганда стала вибірково спрямовуватися проти католицької церкви та її духівництва. «Погромщики в рясах», «Кровавое Успение», «Как подавлялась свобода совести в панской Польше», – такими заголовками рясніли сторінки журналу «Безбожник» в 1939 – 40-у рр. Пропаганда апелювала до релігійних і національних почуттів населення, розуміючи їх взаємозалежність: «Релігійне гноблення було в Польщі одним з видів катівської національної політики, яка полягала у прагненні ополячити національні меншини. Не піддаються опису звірства панів, які винищували... все національне у житті українського та білоруського народів. Православну релігію пани також усіляко пригноблювали та прагнули замінити католицькою – релігією поляків»; до формування нового образу ворога в обличчі пана-ксьондза:

«Мы честно, открыто и смело
Собратьям спасенье несли...
Пан-ксьендз из-под крыши костела
Командовал: – Пли!

Но сброшен пан-ксьендз с колокольни,
И сброшены с плеч бедняка
И горе, и труд подневольный,
Бесправие, гнет и тоска» [16, с. 7].

Одночасно для підпорядкування місцевих православних ієрархів та парафій було використано нову практику залучення для цієї справи добре контрольованого Московського Патріархату, яка виявилась успішною і неодноразово застосовувалась вже після закінчення Другої світової війни. Виявивши специфіку населення Західної України та побачивши дієвість Московської Патріархії, радянський уряд наприкінці 1939 – 1940 рр. став створювати видимість релігійної толерантності по всій країні, значно зменшивши

масштаби антицерковних акцій. Протягом 1939 р. змінився тон публікацій в партійній пресі: засуджувалась надмірна антирелігійна діяльність у західних областях, яка за інерцією вже почала тут розгортатися. Говорилось про необхідність припинити ліквідацію храмів, яка веде до утворення «церковного підпілля», пропонувалось не організувати в західних областях осередків «Спілки воєвничих безвірників» [17, с. 105.]. Сам голова СВБ О. Ярославський у своїй доповіді на всесоюзній нараді працівників антирелігійних музеїв у Москві 28 березня 1941 р. визнавав, що «є у нас такі області, де ще дуже сильні релігійні забобони та релігійні організації», маючи на увазі нові радянські області та республіки. «І було б неправильним, – підкреслював він, – усюди однаково вести антирелігійну роботу, не пристосовуючи її до місцевих особливостей» [18, с. 2-3]. Така стурбованість «не перестаратися» з антирелігійною пропагандою у західних областях України призвела до того, що у Станіславській області наприкінці 1940 р. в багатьох районах не було жодної антирелігійної брошури, навіть архіву газети «Безбожник» [19, арк. 8].

Отже, приведення релігійного життя у приєднаних областях у відповідність до радянського законодавства (проголошення націоналізації церковної власності, закриття духовних навчальних закладів, обкладання духівництва надмірними податками) маскувалось стриманою антирелігійною та атеїстичною пропагандою. Одночасно Нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов у секретному наказі від 23 листопада 1939 р. «Про недоліки в агентурно-оперативній і слідчій роботі Управління НКВС західних областей УРСР» пропонував створювати спеціальну агентуру з-поміж релігійного активу – єпископів, священників, ксьондзів «для розтління і профілактичної роботи серед церковників» [20, с. 126].

З початком Великої Вітчизняної війни антирелігійна пропаганда фактично припинилась. По-перше, було не до неї, адже треба було терміново перебудовувати агітаційно-пропагандистську роботу в умовах війни та освоювати контрпропагандистські методи на окупованих територіях. По-друге, як відомо в перші дні війни православне духівництво Московського Патріархату виступило з патріотичними відозвами, закликаючи усіх громадян піднятися на захист батьківщини. Влада одразу скористалась можливістю використати духовні сили і можливості в першу чергу православної, а потім й інших конфесій. За допомогою органів внутрішніх справ патріотичні відозви та послання ієрархів різних релігійних конфесій швидко були розповсюджені по всіх регіонах Радянського Союзу [7, с. 151]. Війна припинила діяльність СВБ та відповідних його структур. Офіційно його ніхто не закривав і формально Союз проіснував до 1947 р., коли передав функції розповсюдження наукового атеїзму Всесоюзній спілці «Знання». Однак журналів і газет, подібних «Безбожнику» (який з початком війни перестав виходити з друку) з тих пір не видавалось. Друкарські можливості СВБ використовувались для абсолютно протилежної за змістом літератури. У пропагандистських цілях у лютому 1942 р. вийшла книга «Правда о религии в России». Частина накладу помилково мала гриф видавництва СВБ.

«Головний безвірник» СРСР О. Ярославський за дорученням партії виїжджав у прифронтові регіони з робітниками відділу агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) для організації там відповідної роботи. В перші ж місяці війни через секретаря О.М. Поскрьобишева Й. Сталін «порекомендував О. Ярославському публічно відзначити нову патріотичну позицію церкви». Так з'явилися спочатку доповідь «Про ставлення релігійних організацій і церковних служителів до нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз», а потім стаття «Почему религиозные люди против Гитлера», підписана псевдонімом Кацій Адаміані [21], тональність якої кардинально відрізнялась від решти антирелігійних статей О. Ярославського. У 1942 р. вийшла наступна його стаття про православного письменника і російського націоналіста Ф.М. Достоевського, в якій класик виявився ненависником німців [22, с. 38].

Архівні джерела, представлені агентурними даними партизанських та підпільних осередків, рясніють повідомленнями про стан релігії та церкви в окупованій Україні. Вони наочно демонстрували політику сприяння релігійному відродженню з боку окупаційної адміністрації на захоплених територіях. Увага радянської влади до релігійного питання в Україні підсилювалась ще й бажанням частини українських православних церковних ієрархів створити незалежну від Московської Патріархії національну церкву. Керівництво країни добре усвідомлювало головну небезпеку існуванню радянського строю у вигляді внутрішньої опозиції, яка оформилася за умов війни, зокрема – українського націоналістично-сепаратистського руху, певною складовою якого був рух релігійно-церковний. Й. Сталін не міг допустити, щоб українське «релігійне відродження» своєму існуванню було зобов'язано нацистській владі, яка зіграла на контрасті з антирелігійною політикою більшовиків. Тому своєчасна радянська пропаганда щодо певної демократизації в країні, зокрема в релігійному житті, на тлі бруталного втручання окупаційної влади у церковні справи та зростаючого руху опору проти «нового порядку» забезпечила радянському уряду патріотичний підйом та підтримку віруючих та духовенства. «Коли радянська влада допомагає церкві, удосконалює її, створила школи, освіту, то вона наша цілком і повністю, і з божою допомогою ми будемо працювати для неї, будемо працювати по 12 годин і перевиконувати норми на 150 – 200 відсотків», – заявив мешканець с. Ремізна Чернівецької обл. Кожушанський [23, арк. 49].

Активні дії радянського уряду щодо створення «нової» релігійної ситуації в країні перенесли центр релігійного руху з України до Москви. Були закладені основи майбутньої православної організації з єдиним центром – Московською Патріархією – ядром офіційно визнаної державою та урядом РПЦ і юрисдикційно та ієрархічно підпорядкованими їй структурними одиницями на місцях.

Отже, можна казати про цілеспрямовану політику маніпулювання релігійною свідомістю віруючих, а відтак і церквою, в інтересах радянської влади. Це підтверджується і тим, що ніяких кардинальних змін у правовому стані церкви та віруючих не відбулося. Значно поліпшуючи численними директивами та постановами стан віруючих та релігійних об'єднань, держава залишала за собою усі важелі контролю над релігійним життям. Основні функції контролера здійснювала Рада у справах РПЦ та Рада у справах релігійних культур при РНК СРСР та РНК союзних республік, створені відповідно у 1943 та 1944 роках.

Змінивши прийоми пропагандистської діяльності з прямих наказів, коли з використанням пропагандистської знаково-символічної системи «аудиторія» спонукалась на боротьбу проти релігії, на апеляцію до позитивних – патріотичних символів віри, радянська влада вміло використала мобілізаційні механізми релігії. Конфесії перетворились на потужний ресурс у досягненні перемоги над Німеччиною, інструментом формування позитивного образу СРСР за його межами та соціальної адаптації населення нових територій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Одинцов М. Хождение по мукам / М.И. Одинцов // Наука и религия. – 1990. – № 7. – С. 56-57.
2. Пospelовский Д. Подвиг веры в атеистическом государстве / Д.В. Пospelовский // Русское зарубежье в год 1000-летия крещения Руси : [сборник]. – М., 1991. – С. 68-89.
3. Шимон И.Я. ... Плюс атеизация всей страны (Государственно-церковные отношения в 1920 – 1930-е годы) / И.Я. Шимон. – Дубна, 2002. – 159 с.
4. Дудка Л.О. Спілка Войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.О. Дудка. – К., 2005. – 20 с.
5. Котляр Г.Є. Атеїзм як феномен духовної культури (історіографія проблеми) / Г.Є. Котляр // Гілея: зб. наук. праць. – К., 2007. – С. 313-317.

6. Волкогонов Д.А. Сталин и религия / Д.А. Волкогонов // Наука и религия. – 1989. – № 2. – С. 11-12.
7. Грідіна І.М. Православні віруючі України в роки Другої світової війни / І.М. Грідіна. – Донецьк, 2006. – 212 с.
8. Жиромская В.Б. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года / В.Б. Жиромская, И.Н. Киселев, Ю.А. Поляков. – М., 1996. – 152 с.
9. Фирсов С.Л. Была ли безбожная пятилетка? / С.Л. Фирсов // Независимая газета. – 2002. – 30 октября.
10. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 5263. – Оп. 2. – Спр. 13.
11. Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917 – 1941. Документы и материалы / [сост. А.С. Масальская, И.Н. Селезнева, М.Е. Алексашина]. – М., 1996. – 352 с.
12. Безбожник. – 1941. – 26 квітня.
13. Безбожник. – 1940. – 14 грудня.
14. Безбожник. – 1941. – 8 березня.
15. Безбожник. – 1941. – 15 березня.
16. Безбожник. – 1939. – № 9 – 10. – С.7-10.
17. Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве. (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1964 годах) / М.В. Шкаровский. – М., 1999. – 399 с.
18. Безбожник. – 1941. – № 5. – С. 2-3.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7455.
20. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953 / І. Білас. – К., 1994. – Кн. 1. – 432 с.
21. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). – Ф. 89. – Оп. 4. – Спр. 92, 93.
22. Ярославський Е.М. Федор Михайлович Достоевский против немцев / Е.М. Ярославский // Большевик. – 1942. – № 16. – С. 38-39.
23. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 88. – Спр. 351.

И.Н. Грідина

Метаморфозы антирелигиозной пропаганды советской власти в Украине во время Второй мировой войны

Статья посвящена выяснению причин смены советской антирелигиозной политики и пропаганды в Украине во время Второй мировой войны. Внимание уделяется рычагам влияния, которые использовались для манипуляции сознанием и чувствами верующих. Делается вывод об успехе смены приемов пропагандистской деятельности в превращении религиозных конфессий с образа врага на значимый ресурс в достижении победы над Германией.

I.M. Gridina

Metamorphoses of Antireligious Propaganda in Ukraine During the Years of the Second World War

Article is devoted to elucidating reasons of changing soviet antireligious policy and propaganda in Ukraine during the Second World War. Attention is paid to key factors of impact used for manipulation of the believers' confession and feelings. A conclusion on success of changing the mode of treatment in propaganda activities as for transformation religious confessions from image of enemy in to considerable resource in achieving the victory of a Nazi Germany is carried out.

Стаття надійшла до редакції 06.11.2009.